

Breda contra Bergen op Zoom : vijf eeuwen strijd om de grenzen (II)

door

W. A. VAN HAM

De tweede verdeling, 1458.

Op 28 april 1458 bezegelden de heren van Breda en Bergen op Zoom de oorkonden waarbij zij het gemene land verdeelden.¹ Hierbij verkreeg de heer van Breda Steenberg en met de „gemeijnen” van Steenberg, Roosendaal en Wouw. De heer van Bergen op Zoom verwierf Gastel, Oudenbosch, Nieuwenbosch en Hoeven. De Roosendaalse Vliet bleef gemeenschappelijk, alsmede de inkomsten uit de Hof van Boven-donk (Hoeven). De heer van Bergen op Zoom behield zijn domein-goederen onder Steenberg en Roosendaal, alsmede zijn cijnzen en renten aldaar. De goederen van Kromwiel, Goortshoek en de Ever zijn met name genoemd. Steenberg zou de rechtbank van Breda als hoofd-bank gaan beschouwen; Oudenbosch en Hoeven eveneens, zolang de heer van Bergen op Zoom zulks goedkeurde.² De grenzen werden merendeels globaal aangegeven. Steenberg grensde noordwestwaarts aan het graafschap Holland, westwaarts aan Zeeland, ten zuiden aan Bergen op Zoom, Wouw, en Roosendaal, oost en noordoost aan de Roosendaalse Vliet, het Verloren Diep, het Diep van de Appelaar, de Dintel en het Volkerak.

Dit territorium omvatte dus de huidige gemeenten Dinteloord en Steenberg. Nog vager werd de omgrenzing van de vier dorpen omschreven: langs de Roosendaalse Vliet, het Verloren Diep, het Diep van de Appelaar, de Dintel, de grens van Holland, oostwaarts naar het land van Breda en vandaar naar Zegge en Roosendaal tot in de Roosendaalse Vliet. Alleen de grens tussen Sprundel en de Puusberg werd opnieuw vastgesteld. Als gemachtigden van de beide heren traden op Wouter Bauw van den Echout, heer van Bokstel en Vremde en mr. Jan Pot, heer van Hoogerheijde. De grens begon bij de Ellendige Berck (thans

grenspaal nr. 232) en liep vandaar naar Schijf, de Vletvaart op de grens van Rucphen, naast „die Berghe”, de oosthoek van Sprundel tot bij Valkenaarshuis. De eigenlijke Puusberg werd kennelijk niet meer als grenspaal beschouwd. De grens ten noorden van Valkenaarshuis was daarmee nog niet geregeld. Ook de grenzen van Roosendaal bleven (afgezien van het gedeelte bij de Vliet) in het vage. De grenzen tussen het deel van Bergen op Zoom en Holland (hier had de heer van Breda Niervaart verworven) zouden nog lang een bron van onenigheid blijven. Pas tijdens de bedijkingen van Bloemendaal (1546) en de Grootte Polder van Klundert (1559) kwamen deze in hoofdzaak tot stand.³

Gezien de bijzondere problematiek van dit aparte complex zullen we dit in deze bijdrage niet verder behandelen. Ook de grens tussen Bergen op Zoom en Steenberghe komt verder slechts aan de orde, voor zover deze was betrokken bij de regeling tussen het land, later Baronie van Breda, en het land, later Markiezaat, van Bergen op Zoom.

De grensregelingen van 1458 tot 1795.

Wat in 1458 is vastgesteld⁴ heeft slechts één generatie aan de praktijk kunnen voldoen. Zowel in Bergen op Zoom als in Breda resideerden thans dynasten met nationale allures: respectievelijk uit het geslacht Glymes en uit het geslacht Nassau. Beide heren lieten hun domeinbeheer meer en meer over aan rentmeesters die onder controle stonden van domeinraden, die in de hoofdplaatsen waren gevestigd. De functionarissen in die raden leidden voortaan de expansiepolitiek die tot effect kwam in het verwerven van de binnen de respectievelijke heerlijkheden gelegen enclaves, het terugkopen van de grotere leengoederen en het ontginnen of bedijken van woeste gronden en aanwassen. Daarbij kwam het meermalen tot een konfrontatie tussen beide heren al dan niet op instigatie van hun dienaren. De grens, onvolkomen of in het geheel niet geregeld en slechts bestaande op grond van oude gewoonten en door wederzijds geven en nemen in het verleden, moest daarbij wel een punt van discussie gaan vormen. Omstreeks 1480 kwam het tot de eerste incidenten op de grens van Roosendaal en Wouw. Al tien jaar eerder ontstonden geschillen tussen de inwoners van beide dorpen over het

gemeenschappelijk gebruik van de heide tussen deze plaatsen.⁵ Pas in 1485 scheen men tot een vergelijk te raken: de schepenen van Roosendaal en Wouw en de lieden van Haïnk, Vinkenbroek, Vroenhout, Boeïnk en Wachberg kwamen overeen elkaar niet meer lastig te vallen doch dat ieder recht moest zoeken waar hij zulks behoorde.⁶

Twee jaar later bedijkte de graaf van Nassau Kruisland: de grenzen van het gebied dat droog viel kwamen in samenhang met die tussen Wouw en Roosendaal opnieuw aan de orde. In 1503 was alweer een nieuwe regeling nodig; tien jaar daarna werden de geschillen zelfs voor de Raad van Brabant gebracht.⁷ Het geschil over het gebruik van de heide tussen beide dorpen ontbrandde weer in 1564.

In de loop van de zeventiende eeuw waren vrijwel doorlopende geschillen tussen Wouw, Roosendaal en Nispen vooral over de Bijster of Bieskens en over de moeren Treurniet en Hotmeer. In 1687 steeg de spanning tot het kookpunt: met messen en spaden in de hand beletten inwoners van Nispen met „veel vloecken ende tieren” dat inwoners van Borteldonk en Hulsdonk van hun cijnsgoederen aldaar gebruik maakten, en er turf gingen steken.⁹

De grenszone tussen Kalmthout-Essen-Rosendaal enerzijds en Rucphen-Rijsbergen-Zundert anderzijds kwam omstreeks 1480 eveneens in de belangstelling te liggen. De concurrentie tussen Oudenbosch enerzijds en Roosendaal en Etten anderzijds als centra van moernijverheid speelde daarbij een belangrijke rol. Een consortium van Oudenboschenaars kocht in 1483 een complex van 100 bunder moer bij Schijf van de heer van Breda. Het lastgeld op de turfschepen te Oudenbosch gelost kwam echter ten goede aan de heer van Breda en het recht om dat te heffen vormde een voorwerp van geschil gedurende enige decennia.¹⁰ Minder aanleiding tot geschillen tussen Breda en Bergen schijnen de concessies op het gebied van Zundert-Rijsbergen aan diverse personen, waaronder Frederik van Renesse, heer van Mal en Elderen, verleend te hebben veroorzaakt. Eerder ontstond hierdoor een koele verhouding tussen Etten en Leur enerzijds en Breda anderzijds, omdat de turfvaarten naar de Aa of Weerijds bij Breda en niet naar de Mark werden geleid. Zodoende profiteerde alleen Breda van het gros van deze uitgiften tussen 1500 en 1543.¹¹

Het oostelijk deel van Essen-Kalmthout kwam tezelfdertijd in turf-uitbating. Daarbij was ook het aangrenzende Wuustwezel betrokken. Hier waren in 1523 Roosendalers de kopers van een moerterrein dat oorspronkelijk aan de Karthuizers van Lier, later aan de erfgenamen van Gielis van Haveskerke, alias Butoers, toebehoorde.¹² Ongeveer tezelfdertijd ging de heer van Bergen op Zoom zijn moergronden bij de Hoornick (het gehucht Horendonk onder Essen) geheten de Lerckevaart of Larkvaart verkopen. Hoewel ook hier de kopers Roosendalers waren ontstond er toch wrijving over het onttrekken van water aan elkaars vaarten, tussen de exploitanten hier en de uitbaters in het noorden van Wuustwezel. De beide heren stonden als belanghebbenden weer tegenover elkaar.¹³ Merkwaardig genoeg erkende de heer van Bergen op Zoom kort daarop (na de ontginning van het moer!) de abt van Tongerlo als heer van Hoornick en verdween de belangstelling van Bergen voor het grensstuk tussen Schijf en de Ellendige Berck.¹⁴

Na het herstel van het markgrafelijk gezag te Bergen op Zoom in 1650 ging de markiezin Elisabeth II van den Bergh haar domeingoederen intensief exploiteren. Bij de uitgiften van wilderd onder de Langendijk kwam voor het eerst het grensstuk tussen Steenpaal en de Brandehoeve onder Rucphen aan de orde. Een dossier met getuigenverklaringen vormde het enige resultaat van de onenigheden die na 1683 niet meer aan de orde kwamen. Op de kaarten uit het einde van de achttiende eeuw ontbreekt het grensstuk in dit vrijwel onbewoonde land.¹⁵

Omstreeks 1671 verplaatste de konfrontatie zich naar het gebied tussen Etten en Hoeven. De inwoners van beide dorpen kregen het recht om weggeld te heffen ten behoeve van de bestrating die in die tijd (voor het eerst?) werd aangebracht. De herberg de (Keizers) Kroon van Antonie Pruyboom was daarbij een twistpunt van belang.

In 1683 ontstond er kwestie over een grenspaal bij de Scherpenberg, die was verdwenen.¹⁶ Een jaar later, in 1684 ging men weer bakkeleien over het huis de Kroon, dat op het oosteinde van de dorpsstraat van Hoeven was gelegen.¹⁷ Diep gegriefd dienden de bestuurders van Etten tal van memories in; in 1689 zelfs een van 738 punten!¹⁸ Nadat in 1718 de zaak opnieuw aan de orde was gekomen trok Etten aan het langste einde: de kamer van de Kroon werd door de Raad van

Brabant aangewezen als behorende tot het rechtsgebied van Etten, de rest van het huis bleef onder Hoeven ressorteren. Hoeven legde zich tenslotte hierbij neer en sloot een akkoord tot beslechting van alle onderlinge geschillen.¹⁹

In 1774 werd de noodzaak van een nieuwe grensregeling door beide Domeinraden ingezien. Commissies werden benoemd, die echter niet bijeenkwamen.²⁰ Ondergeschikte kwesties werden in 1780, 1784 en 1792 geregeld.²¹ In het laatstgenoemde jaar kwamen de functionarissen van beide heren tot de konklusie, dat men de grens eens en voor goed moest vastleggen. De toenemende kriminaliteit ten plattelande speelde daarbij een rol. Doch ook nu kwam er niets van. Pas na het einde van het heerlijk bewind over West-Brabant kwam in 1803 een goed sluitend juridisch apparaat tot stand en pas tijdens het bewind van Napoleon een nadere regeling van de gemeentegrenzen in effekte.²²

De grensregelingen tijdens het ancien regime zijn hiervoor slechts terloops vermeld. Opsomming van de details zou tot herhaling van steeds dezelfde plaatsen en kwesties hebben geleid. De grenspunten zijn daarom hierna in hun geografische samenhang opgesomd, terwijl een overzicht van het kartografisch materiaal wordt gegeven.

Grensvisitaties en kartografisch materiaal.

De eerste visitatie waarvan een verslag is bewaard gebleven dateert van 1525. Deze visitatie volgde op de overeenkomst op 11 mei 1525 door de heren van Breda en Bergen gesloten.²³ Op 6 juli 1525 begonnen de afgevaardigden van de heer van Breda onder leiding van de heer van Renesse en Mal en de afgevaardigden van de heer van Bergen op Zoom onder leiding van Mr Wouter de Hertoghe aan hun werk. Op het grensstuk Hoeven-Zundert troffen zij zes palen aan, waarvan de meesten vernieuwd moesten worden, ook maakten zij uit dat er drie nieuwe bij geplaatst dienden te worden. Des anderen daags begon het visiteren van de grenzen van Roosendaal. Men vond de resten van drie oude palen en besloot één nieuwe paal te zetten. Over veel grenspunten was men het oneens. Op 8 juli deed men uitvoerig graafwerk verrichten bij de

Oostmolen van Wouw naar de resten van de grenspaal en de gerechtsplaats, die daar voorheen was geweest. Men bezocht nog de Leemshelling op de grens van Kruisland, Roosendaal en Wouw. Op 9 en 10 juli waren de grenzen tussen Steenbergen en het land van Bergen op Zoom aan de beurt. Doorlicht en de gorzen van Klundert, Fijnaart en Standaardbuiten vormden op de volgende dagen het sluitstuk van de opdracht.

De „designatie” van de palen in 1529 vond onder leiding van dezelfde heren plaats. Op 28 september begon men weer aan het grensstuk Hoeven-Nieuwmoer. Men bezocht acht grenspunten. Vijf palen werden vernieuwd, twee nieuwe werden aan de bestaande toegevoegd. De 29e september werden vier grenspalen op de grens van Roosendaal en Wouw bezocht; twee palen werden vernieuwd. Ook nu besteedde men weer een dag aan graafwerkzaamheden bij de Oostmolen. Daarop bezocht men de grens van Steenbergen. Op 1 oktober was de designatie voltooid.²⁴

Door landmeters van beide heren werd in 1533 een „memorie” opgesteld om een nieuw proces van de paalscheiding voor te bereiden. Men mat met het kompas: vermoedelijk een van de vroegste toepassingen van dit instrument in de Nederlanden. Vijftien grenspunten werden bezocht, alsmede vier palen op de grens van Steenbergen.²⁵

Ambtenaren van de heer van Bergen op Zoom bezochten op 18 mei 1546 de grenzen. Thans begon men in omgekeerde volgorde: eerst de grenzen van Steenbergen (vier palen) en daarop de grenzen van Roosendaal en Wouw (4 palen). Des anderendaags volgden tien grenspunten op het traject Nieuwmoer-Hoeven alsmede te Doorlicht.²⁶

Een laatste uitvoerig verslag is in 1566, weer door gekommitteerden van de markies van Bergen op Zoom, opgemaakt en vormde onderdeel van een rapport over de grens van het gehele markgraafschap. Twintig grenspunten op de grenzen van Bergen en Breda werden gesignaleerd. Jammer genoeg is het origineel van het stuk zoekgeraakt en moeten we ons behelpen met een zeventiende eeuws afschrift.²⁷

Een visitatie die in 1683 door de gemachtigden van beide heren plaatsvond had alleen maar betrekking op tien punten van het grensstuk Hoeven-Sprundel en was voornamelijk geconcentreerd op een be-

twist punt in de heide bij Scherpenberg, genaamd Hein Jan Jacobshoek.²⁸

Het kaartmateriaal vangt eerst aan met een aantal schetskaartjes, rond 1525 vervaardigd op verzoek van de heer van Breda. Het zijn er een tiental, die zich bevinden in een bundel stukken in het Nassaudomein-archief die de grenskwesties betreffen.²⁹ Een vijftal behandelen uitsluitend de grenzen van Steenbergen; de vijf overigen zijn voor ons onderwerp interessant. Vrijwel het interessantste is een kaartje, dat het gebied van Roosendaal overdreven groot ten opzichte van het overige gebied geeft, en daarom hierna gemakshalve het Roosendaals kaartje is genoemd. De overige geven voornamelijk detailinformatie, met uitzondering van een kaartje, getekend op de keerzijde van een brief, gezonden uit Leuven toen daar een pestepidemie woedde.³⁰ Het kaartje is het enige dat gedateerd is (17 juli 1525) en geeft vrijwel dezelfde afbeelding als het Roosendaals kaartje. Het archief van de Raad en Rekenkamer van de Heer van Bergen op Zoom bevat slechts één schetskaartje uit die tijd. Dit heeft voornamelijk betrekking op het grenspunt Dierksdijk, op de grens van Steenbergen en Wouw.³¹

Betere landmeterskaarten werden veertig jaar later gemaakt. We doelen hier op de zogenaamde Gastelse kaart, in 1565 op verzoek van de markies en de abt van Sint Bernaards getekend van de heerlijkheden in het noord- en oostkwartier van het markiezaat van Bergen op Zoom. Dit hield verband met een geschil over de tienden; de grenzen van de plaatsen gelegen ten noorden van Roosendaal, Wouw en Halsteren zijn duidelijk aangegeven. Gastel ligt in het centrum van de kaart. Alleen het exemplaar uit het archief van Sint Bernaards bleef bewaard; wel leverde Jan Sijmonssoon in 1590 aan prins Maurits, bezitter van het markiezaat, een bijgewerkt exemplaar dat in verminkte vorm in het Algemeen Rijksarchief berust.³²

In het gemeentehuis van Etten-Leur hangt een fraaie kaart van de vrijheid Etten in 1677 vervaardigd door Steven Vereyck. De grens tussen Etten en Hoeven en tussen Sprundel en Voornseinde is aangegeven, alsmede de betwiste stroken terrein. Op enige exacte kaartjes in het gemeente-archief aldaar zijn de grenspalen eveneens aangegeven.³³ Ook in het gemeente-archief van Wouw bevinden zich enige interessante detailkaartjes.³⁴

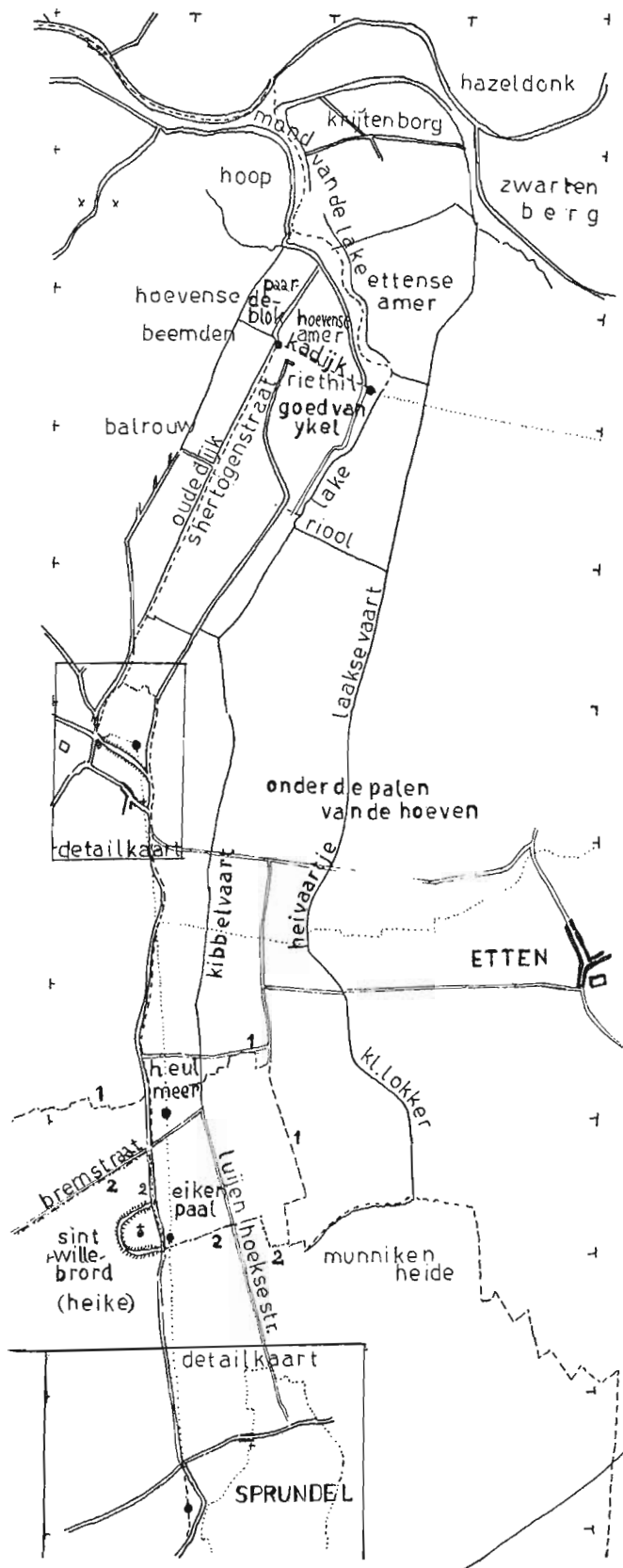
In de achttiende eeuw begon het werk van de kaartmakers uit de familie Adan, in dienst van de markies van Bergen op Zoom. Van hun werk noemen we hier slechts de kaart, in 1765 door H. Adan gemaakt ten behoeve van een geschil tussen de Raden en Rekenmeesters van Bergen op Zoom en de drossaard en regenten van Rucphen, hierna de Rucphense kaart genoemd³⁵ en de fraaie kaarten in 1783 van de kwartieren van het markiezaat vervaardigd door J. B. Adan en hierna genoemd als Markiezaatskaart.³⁶ De Adans konden bij hun metingen terugvallen op de kaarten van met cijns belaste percelen die zij in opdracht van de markiezen vervaardigden. Zij bezaten ook toegang tot de archieven van de Raad en Rekenkamer, wat enerzijds gunstig genoemd mag worden, doch dat anderzijds tot gevolg heeft dat zij soms foutieve interpretaties in hun kaartbeeld brachten.

DE GRENS VAN HOEVEN TOT NIEUWMOER

De Mond van de Lake.

De noordelijkste punt van de grens tussen Breda en Bergen vormde „de Mont van de Lake”. De uitmonding van de huidige Laakse vaart is thans nog de grens tussen de gemeenten Hoeven en Etten-Leur. Ter onderscheiding van andere wateren met de naam Lake heette de Laakse vaart ook wel de Hoevense Lake.

Waarschijnlijk is de Mond van de Lake identiek met de Overste Overmere, genoemd in 1279, en de Overste mare, genoemd in 1312. Als grenspunt van de Hoevense Beemden werd in 1409 „ter Laekene” genoemd.³⁷ Bij de paalscheiding van 1525 werd de grens vastgesteld als lopende door het midden van de Laakse vaart. Volgens de designatie van 1529 lag dit grenspunt een „groote mile” van Hoeven. In dit rapport heet de Mark ten westen van de Laakse vaart het „diepe voir Zevenberghen”, en ten oosten van de Laakse vaart „’t diep van Breda”. Aan beide zijden lagen beemden. Men vond het onnodig om er een grenspaal te zetten. Volgens de gekommitteerden van de heer van Bergen op Zoom moest de paal „dwars over” de Laak staan. Daarmee zou de oostoever van de Laakse vaart grens zijn geworden. Nadien

5. Grensstuk Laakse vaart - Sprundel.

schijnt er geen kwestie meer over te zijn gemaakt en werd de Laakse vaart half om half door beide heren bezeten.

Tussen de Mond van de Lake en de Riethil lag in 1525 een kerkhof, dat onder de gemeenschappelijke jurisdictie van beide heren behoorde. De boeten en andere inkomsten uit executies of „exploiten” zouden door beide heren worden gedeeld. In 1529 wordt dit kerkhof een hoogte genoemd, waar de schippers vrij waren, als zij op vlucht waren na een misdrijf te hebben gepleegd onder Nassau of Bergen. Deze toestand wordt echter in de betreffende akte al in de verleden tijd gemeld, zodat we mogen aannemen dat deze onregelmatige toestand toen reeds was opgeheven. De memorie van 1533 noemt het terrein een „plecke gorsinghe”.

De Riethil.

Door de Laakse vaart liep de grens zuidwaarts naar de Riethil. Deze buitendijkse, met riet begroeide, hoogte lag aan de Amere of Hoesense Amere.³⁸ De genoemde uitgiftebrief van de beemden van 1401 noemt de Riethil als grenspunt. In 1525 lag de Riethil aan een lage dijk, een zogenaamde Kadijk. Waarschijnlijk was dit een restant van de in de uitgiftebrief van „Sinte Martenslande” van 1483 genoemde kadijk, die om het goed van Ykkel lag.³⁹ Op de kadijk stond een „thuijn” of heg, waarschijnlijk van rijshout, om de dijk te beschermen. Wat aan de noordzijde van die tuin lag viel onder Bergen, en wat zuidwaarts daarvan lag onder Breda. Bij de designatie van 1529 is er een stenen paal gezet met de wapens van beide heren „beneden aen een cadijcxken onder Etten sijnde”. De Gastelse en Ettense kaart en het oudste kadastrale plan geven allen deze stenen paal weer. Over het grenspunt bestond verder geen verschil van mening.

De Paardenblok.

Vanaf de Riethil liep de grens langs een brede en diepe sloot westwaarts naar de Paardenblok. Dit terrein lag bijzonder laag; daarom kon er in 1525 geen paal worden geplaatst. Men behielp zich met een stok

van essenhout, die in het midden van de genoemde sloot in de bodem werd geslagen. Volgens de visitatie van 1529 was deze sloot een boogshot lang. In 1546 beschrijft men het water als een „engen” sloot. Was ze ondertussen dichtgeslibt? De houten paal, ondertussen vervangen door een „Luicx of Wesels hout” van 16 - 18 voeten lang, komt onder meer voor op de Gastelse kaart. Wellicht is het punt identiek met het bos „de Vuchte”, dat wordt genoemd als begrenzing van het gebied van Etten onder de Palen van de Hoeven in 1267.⁴⁰ Tegenwoordig is er nog een moerasbosje. De sloot was kennelijk de vroegere afwatering langs de dijk die al in 1525 was opgeruimd doch volgens oude lieden ter plaatse was doorgestoken met toestemming van de drossaard van Brabant, Karel van Ymmerseel. Een en ander hield waarschijnlijk verband met de door juridische strubbelingen gefrustreerde bedijkingsgeschiedenis van het gebied van de Hoevense beemden.

De Hoekpaal bij Bovendonk.

Hierna liep de grens langs de zogenaamde Oude dijk of 's-Hertogenstrate tot de draaiboom, die voor de Hoevense molen stond naar de waterloop van Bovendonk. De 's-Hertogenstrate wordt al in 1409 in de akten genoemd, alzo ook de draaiboom. De molen mochten de kloosterlingen van Sint Bernaards in 1291 bouwen.⁴¹ Reeds in 1551 moesten de latén van Sprundel-Hertog bekennen, niet te weten, of 's-Hertogenstraat ooit onder hun rechtsgebied had geressorteed.⁴² Hoe dit ook zij, in 1529 besloot men aan de waterloop, 60 tot 80 stappen ten oosten van de molen en een halve mijl vanaf de Paardenblok, een paal te zetten. Deze is in 1529 inderdaad geplaatst. Volgens de visitatie van 1546 was zij voorzien van de wapens van beide heren. De beschrijving van 1566 noemt dit punt een hoekpaal. Bij de visitatie in 1683 bleek de paal omvergeworpen en dwars over de waterloop te liggen. De waterloop begrensd enerzijds het erf van de bisschop van Antwerpen en het erf van Aert Joos Koomans onder Hoeven en anderzijds het erf van de weduwe van Ancelmus Hagens, secretaris van Etten. Dit lag op de hoek van het bos genaamd het Geerken in den Akker tegenover Hemelrijk, tussen de Palingstraat en het Moleneinde. Na drooglegging van de

sloot werd het fundament van de steen midden in de sloot, nu ook „het Hol” geheten, teruggevonden. Op de Gastelse kaart en de Ettense kaarten komt het hoekpunt uiteraard voor. Jammer genoeg schijnt het punt enigszins verschoven. In 1827 is de grens Hoeven-Etten noordwaarts verlegd, zodat het moeilijk is, de exakte situatie te rekonstrueren.

Van den Branden hofstad.

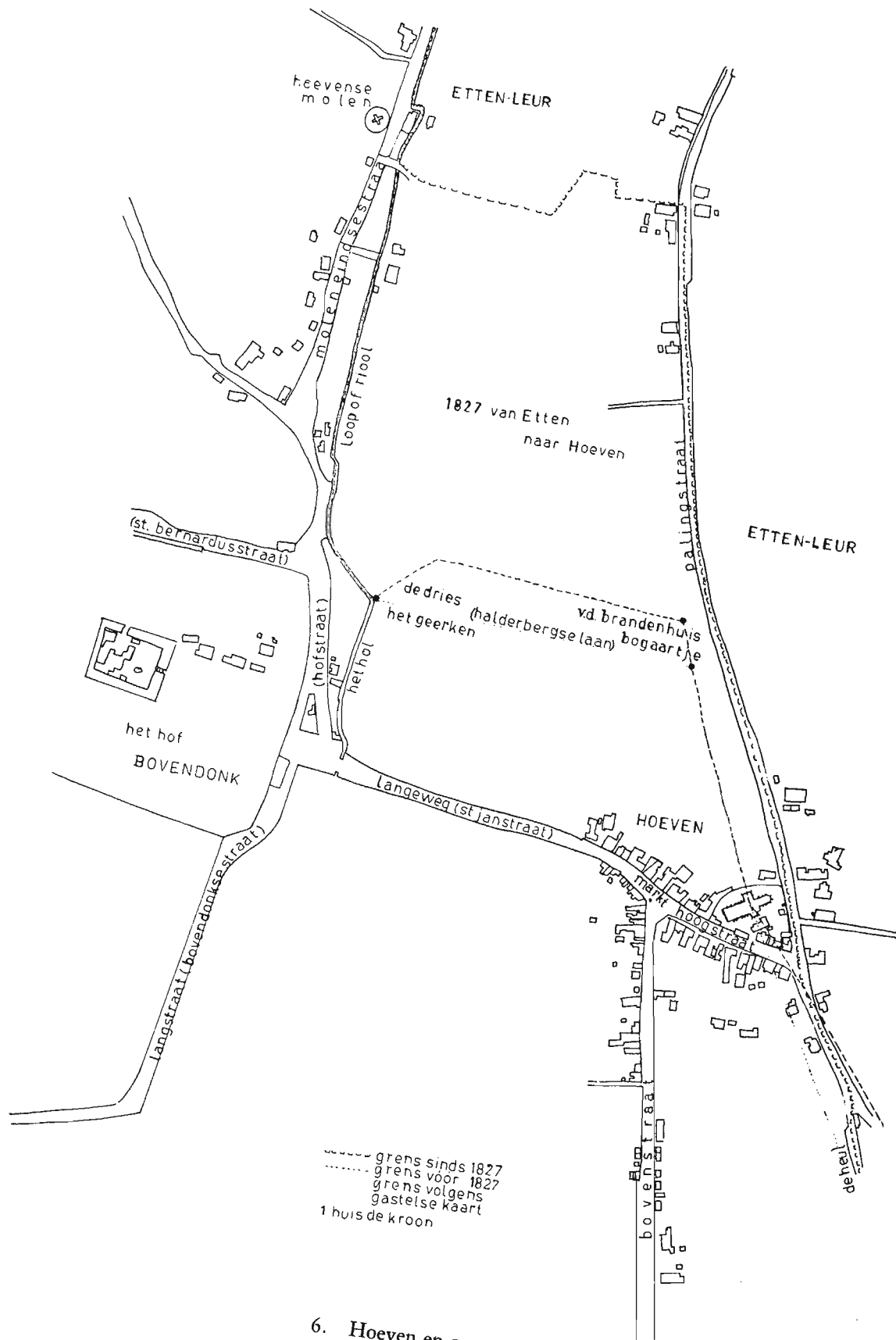
Deze grenspaal stond ten oosten van de voorgaande. Reeds in 1525 trof men er een stenen paal aan, doch in 1529 vond men het nodig deze vierkante steen te vervangen door een andere, voorzien van de wapens van beide heren. Ze stond slechts een boogshot van de voorgaande paal. In 1546 meenden de afgevaardigden van de markies van Bergen op Zoom, dat de juiste grensscheiding 4 à 5 roeden oostelijker lag, op een plek waar vroeger een bornput en een grote eik hadden gestaan. Men betwistte de echtheid van de bestaande grenspaal, die een arduinen voetstuk had in tegenstelling met de overigen, die op een kruissteen rustten.

De bewoner van de hofstee in 1566 heette Geert Pieterszoon. De afgevaardigden van de markies constateerden dat de paal een grote boogshoot van het volgende grenspunt stond en 8 à 9 roeden ten westen van de Palingstraat. Dit kwam omdat het huis omstreeks 1561 naar een punt dichterbij de straat was verplaatst, zodat de grenspaal nu achter het huis stond.

In 1683 bleek het huis afgebroken te zijn. De plek heette nu het Bogaartje. De paal was al jarenlang verdwenen en de juiste situatie niet meer te vinden. De beslissing over de juiste grens werd uitgesteld zonder dat er iets meer van is terechtgekomen. Uiteraard is ook dit grenspunt vervallen bij de herziening van de gemeentegrens in 1827.

Halderberg.

Dit punt is kennelijk identiek met hetgeen in de oorkonden van 1267, 1279, 1291 en 1342 de hoogste Halderberg heet.⁴³ De naam werd nadien gegeven aan het goed van de abdij van Sint Bernaards aldaar en sloeg ook eeuwenlang op het daarin gestichte dorp. Nadien

6. Hoeven en omgeving.

kreeg de naam Hoeven de voorkeur. De kapel van Hoeven, beter gezegd de parochiekerk met de rang *quarta capella*, bestond kennelijk al in 1298,⁴⁴ doch was toen pas onlangs gesticht. Ook op de Roosendaalse kaart van 1525 werd de kerk als grenspunt aangeduid. Volgens het visitatierapport liep de grens over de appel van de kleine toren (vieringstoren) van de kerk, zodat de halve dwarsbeuk met het priesterkoor onder Breda, en de rest van het gebouw onder Bergen stonden. De kerk is afgebroken nadat zij in de laatste wereldoorlog (1944) zwaar beschadigd was.⁴⁵ Als grenspunt had zij geen belang meer, omdat de grens van de gemeenten Etten-Leur en Hoeven kennelijk sinds de vaststelling bij koninklijk besluit van 1827 oostelijker ligt.

De Kroon.

Dit grenspunt kwam pas aan de orde nadat de magistraat van Hoeven vergunning had verkregen weggeld te heffen, in het jaar 1671. Ze stelde een slagboom op aan de grens van Etten, volgens schout en schepenen van die plaats wel een roede ver onder de jurisdictie van de Baronie. Twee jaar later klaagden dezelfde magistraten over de impost op het huis de Kroon, die door de pachter van de gemene middelen aldaar onder zijn ressort werd gerekend.

Dit was nog maar een voorspel van de moeilijkheden die in 1684 ontbrandden toen de schout en schepenen van Etten op hun beurt een draaiboom opstelden om weggeld te heffen. Deze stond „recht teghens den ghenen van die van de Hoeve aen”. Onbekende personen wierpen 's nachts de draaiboom van Etten om. De domeinraad van de prins van Oranje achtte dit een kwalijk gebeuren, omdat de Ettense draaiboom voorzien was van het wapen van de Prins en dit kon men als een persoonlijke belediging van „Zijne Hoogheid” beschouwen. Demonstratief lieten burgemeesters de armmeesters en de kerkmeesters van Hoeven zich het volgend jaar beëdigen in de opperkamer van het huis de Kroon.⁴⁷ Dit was omstreeks 1660 eigendom geworden van Antonij Janszoon Pruijboom. Het was het meest oostelijk gelegen huis van de Dorpsstraat van Hoeven. Vóór 1671 schijnt er weinig kwestie te zijn geweest; nadien staat het in de leggers van beide dorpen vermeld, zon-

der vermelding van het aandeel dat de ander in de jurisdictie over het huis had. Hiervoor is reeds vermeld hoe in 1718 het geschil over de jurisdictie weer ontbrandde. Op de bovenkamer werd toen vanwege de magistraat van Hoeven een publieke koopdag gehouden. Thans was het huis eigendom van Pieter Maas. In 1719 werd Etten gehandhaafd in de jurisdictie over de oostelijke helft van het huis (waarin de kamer) en de schuur. Nadien is het huis meermalen van eigenaar veranderd. Ten tijde van de invoering van het kadaster (1832) was het huis sinds de grenskorrektie van 1827 geheel onder Hoeven komen te liggen. Het oostelijk deel werd afgebroken bij de aanleg van de rondweg, thans Halderbergselaan genoemd, in 1934. Het overgebleven westelijk gedeelte is in 1967 gesloopt. Projekteren we de grenslijn over het perceel de Kroon op de kaart, dan blijkt, dat het punt wel zeer ver oostelijk lag. Kennelijk heeft Hoeven hier duidelijk gebruik gemaakt van de toentertijd gebrekkige landmeting. Met de toewijzing van het oostelijk deel aan Etten kwam men er nog genadig vanaf. Ongetwijfeld heeft Hoeven zijn aanspraken gebaseerd op het feit, dat de parochiegrens vanouds oostelijk van de Palingstraat (langs de Laakse- en Kibbelvaart) liep. De herziening van de gemeentegrens in 1827 heeft als het ware deze aanspraken bezegeld.⁴⁸

Het Diepe Heulmeer.

Wellicht is dit grenspunt identiek met dat, wat in een oorkonde van 1296 Overste Hoelmere heet. Daarentegen heet het in een charter van 1342 de Middelmere boven Etten, in 1351 Halmar in de parochie Sprundel en in 1483 Hulmere, op de grens van de parochie Nispen.⁴⁹ In 1525 stond er nog geen grenspaal, doch het juiste punt werd overeengekomen te liggen aan een diepe sloot. In 1529 bleek dit terrein een grote halve mijl ten zuiden van de Halderberg te liggen. Het was toen een waterplas, te bereiken via een mestvaalt achter een pachtgoed waar Jan Gieliszoon de Wolf woonde. Men moest de paal vier voeten zuidelijker zetten, omdat het terrein te drassig was. Uit het rapport van 1533 blijkt dat iedere heer een paal had gezet. De palen stonden 12 voeten van elkaar. In het midden stond nog een derde, voorzien van de

wapens van beide heren. Deze paal stond in een „gracht”. Bij de volgende visitatie, in 1546 kon men de aanwezigheid van de paal slechts konstateren door onder water ernaar te tasten. Twintig jaar later was de paal helemaal niet meer te zien; in de boerderij woonde toen Coen Cornelisse. Bij de visitatie van 1683 kon men - zij het onder water - konstateren dat bovenaan de paal een stuk was afgebroken. Het Heulmeer was in 1683 een diepe sloot. De paal stond bij de akker genaamd de Nol, eigendom van het Weeshuis van Breda, liggende aan de noordzijde van het Monnikenstraatje. Dit straatje liep van de Luijehoek naar de Heulse straat.

Het Heike.

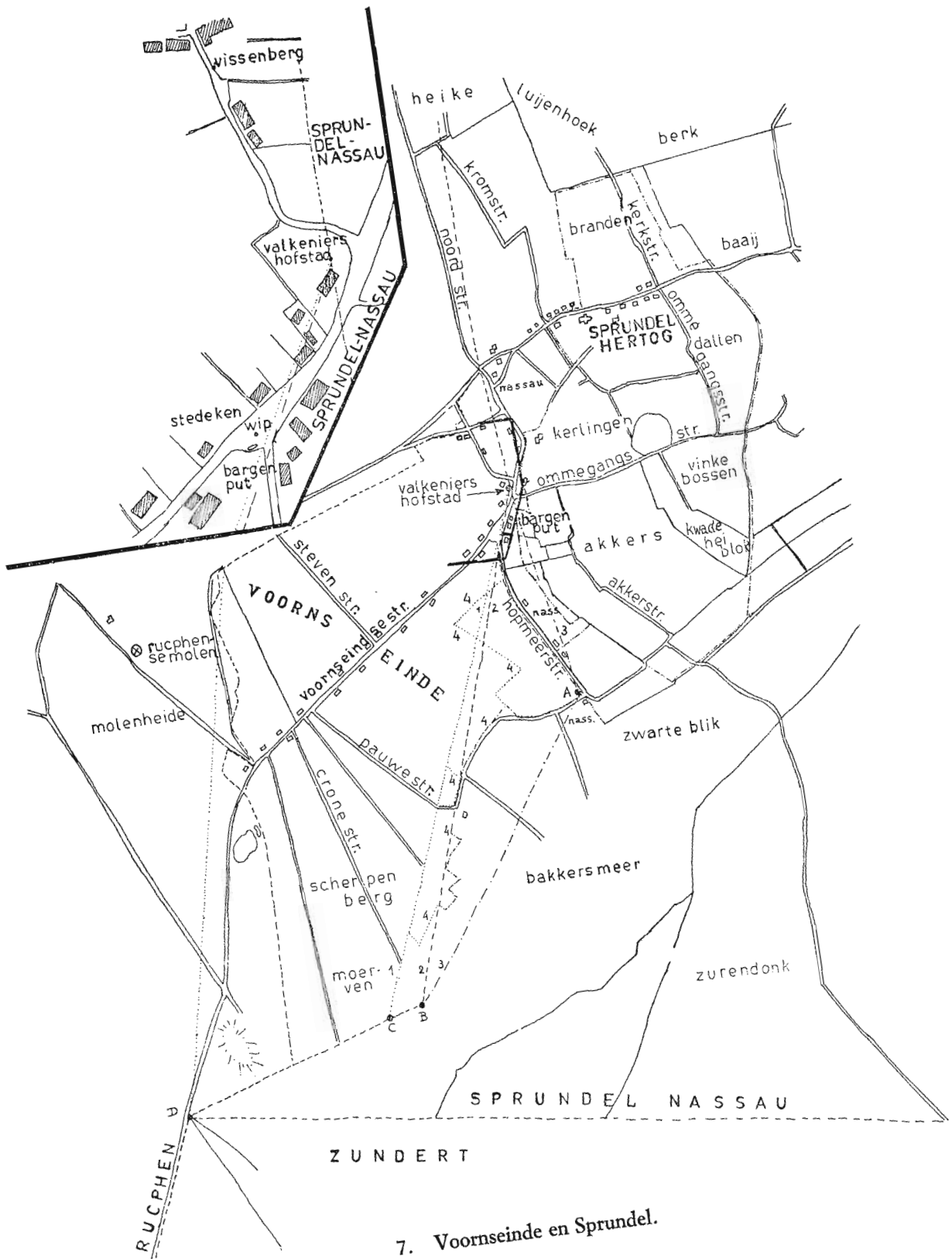
Alleen de Rucphense kaart geeft als grenspunt de „Eykenpaal”. Eeuwenlang moet deze streek onbewoond zijn gebleven totdat er omstreeks 1700 een nederzetting ontstond, die in de parochieregisters van Rucphen „Campement” heette. De weg erheen heet een „twijfelachtige” weg. Dit laatste moet slaan op de toestand dat de weg uit de Heul onder Hoeven naar de Noordstraat onder Sprundel moeilijk te traceren was en dat men er uit veiligheidsoverwegingen liever omheen trok. De naam „Heijke” of „Erica” komt pas na 1759 voor.⁵⁰ De denigrerende toevoeging „Schooiersheijken” was er wellicht de oorzaak van, dat men er na de stichting van de parochie St. Willebrord in 1841 de voorkeur aan gaf het dorp naar de patroonheilige te gaan noemen. De naam „Eykenpaal” op deze plaats komt overigens op de Rucphense kaart en verder op geen enkel ander document voor. De grens van Heulmeer naar Valkenaershofstad gaf in feite weinig reden tot twijfel. De criminogene inslag van de bevolking van het dorp moet er de reden van zijn geweest dat in de achttiende eeuw bestuurders van Etten en Rucphen de jurisdictiegrens daar ter plekke in twijfel gingen trekken. In 1774 correspondeerden de Raden en Rekenmeesters te Bergen op Zoom met de Nassause Domeinraad te Den Haag over de middelen, hoe men het „quartier genaamt Cleyn Amsterdam” van „slegt volck” kon zuiveren.⁵¹ In dezelfde tijd noemde de drossaard van het Oostkwartier H. Banier de grensscheiding daar „moeilijk of liever, geheel onbekend”. Een jaar

later betitelden de schepenen van Rucphen „het quartier den Agterhoek alhier” als „het Hijken, voormaals onder Etten gehoord hebbende”. Men beweerde, dat door de limietscheiding deze nederzetting thans onder Rucphen hoorde, doch dat zulks tevoren niet het geval was.⁵² Het omgekeerde van landhonger dus: men wenste zich van de arme nederzetting af te maken. Het zou tot diep in de twintigste eeuw duren, eer men positiever ideeën ontwikkelde om de problematiek ter plaatse aan te pakken. Sinds de grenskorrekities in de franse tijd waardoor Sprundel bij Rucphen werd gevoegd, is de grenssituatie geheel veranderd. Het valt buiten dit bestek, de moderne gemeentegrensontwikkeling te bespreken.

Valkeniershofstad of Sprundelse paal.

Het „uuterste huse te Sprundele” was in 1290 eigendom van Harman de Valkenier en werd als grenspunt aangewezen. In de grensregeling van Rucphen ca. 1357 heet het, dat er al een paal staat. Volgens de verdelingsakte van 1458 liep de grens van Valkeniershofstad dwars door de „heinigen” (landerijen) van Sprundel naar de Oosthoek, het volgende grenspunt.⁵³

Bij de paalscheiding in 1525 zette men een houten paal ten westen van de kerk van Sprundel, bij Dierik de Valkeniers hofstad, waar toen Jan Coevoet woonde. Volgens de designatie van 1529 lag dit punt een vierde mijl van de volgende paal; men besloot er een stenen paal te zetten. Deze bleek in 1533 te zijn omgevallen. Ze werd nu rechtop gezet. Adriaan Jacobszoon Coevoet woonde er met zijn moeder. De weduwe „Coppen Coevoets” woonde er in 1546 en de paal werd ook Sprundelse paal genoemd. Aan de oost- en westzijde van de paal was het wapen van Bergen en aan de noord- en zuidzijde het wapen van Breda aangebracht. Was de paal verdraaid bij een herplaatsing? In 1566 was de situatie nog ingewikkelder geworden: het huis was afgebroken. De laatste bewoner was Theun Hughezoon geweest; tevoren woonde er Michiel Pierszoon Nayer; daarvóór Adriaanken Bos en nog eerder Coppen Coevoets. De stenen paal stond nog 2 voeten boven de grond en was nog voorzien van de wapens van Breda en Bergen. Marye, doch-

7. Voornseinde en Sprundel.

Inzet: situatie Valkeniers Hofstad - Bergen Put.

1. grens volgens opvatting Breda.
 2. grens volgens opvatting Bergen op Zoom.
 3. uiterste grens Bergen op Zoomse aanspraken.
 4. werkelijke cijnsgrens Bergen op Zoom.
-
- A. Paal „Steenakker” of „Tussen de Wegen” volgens de Rucphense kaart van 1765.
 - B. Paal „Roode Steen”, volgens opvatting Breda: Han Jan Jacobs hoek.
 - C. Paal „Roode Steen”, volgens opvatting Bergen op Zoom.
 - D. Paal „Neel Coppen Huygen Heiblok”, volgens Rucphense kaart „Crom Slom”.

ter van Coppen Coevoets, die ongeveer 40 jaar oud was, verklaarde dat de valkenier op de hofstad gewoond had, doch dat het huis was verplaatst en later afgebroken. De steen had vóór het huis op zijn oude plaats gestaan. In 1683 was men zo zeker van zijn zaak, dat men de plaats niet eens bezocht. Men geloofde het wel. Inderdaad bestaat ook op de achttiende eeuwse kaarten weinig of geen twijfel aan de situering.

Han Jan Jacobshoek of Scherpenberg.

Waarschijnlijk wordt dit punt in 1458 genoemd als de „Oosthoek van de heiningen bij Sprundel”. In 1525 vonden de commissarissen er een oude paal naast een put. De paal werd opnieuw in de grond geslagen. Er lag ook nog een „verbeten” einde hout van een arm dikte. De stenen paal, in 1529 geplaatst, werd in 1533 teruggevonden. De ambtenaren uit Bergen op Zoom noemen in 1566 een paal, noordoostwaarts van Neel Kop Huijgen heiblok, op vier à vijf boogscheuten tussen twee „wagen wegen”. Zij was voorzien van het wapen van beide heren. Op de Rucphense kaart heeft Adan ze gesitueerd temidden van het alsdan tussen Etten en Voornseinde betwiste cijnsgebied. De Ettense kaart heeft deze paal niet: kennelijk werd de onzekerheid een bron van de twisten in 1683. Bij het onderzoek in dat jaar werd een bovenstuk dat van de paal was afgebroken teruggevonden in een zijwegje van de Hopmeerstraat (thans Waterstraat onder Sprundel) waar het huis van de weduwe Dingenouts stond. De stukken bleken exakt in elkaar te passen. Thans was men het eens over de grenspaal.

Neel Kop Huijgen Heiblok.

Dit punt komt waarschijnlijk overeen met dat, wat in 1458 „neven die Berghe” werd genoemd, en omstreeks 1490 de Ronde berge.⁵⁴ Op de schetskaartjes rond 1525 komt het voor als Neel Coppen Huyghen Heyblock. De gedeputeerden vonden er een grote blok, kennelijk restant van de grenspaal, terug en men sloeg er een houten paal naast opdat de schout van Etten met de schepenen van de beide schepenbanken aldaar met die van Hoeven er een nieuwe paal zouden kunnen zetten. Merk-

waardigerwijs sloeg men deze paal in 1529 over, in 1533 echter werd ze „gevisiteerd en gelaudeerd”. De ambtenaren uit Bergen op Zoom noemden dit punt in 1566 een eiken boom. De paal stond aan het noordeinde van de Zwarte Schijf voor het huis van Joes Jacobse. Als enige noemt de Rucphense kaart dit punt Crom Slom of Gapaert. Dit grenspunt lag kennelijk zuidelijker. In 1683 werd het punt nader getraceerd als gelegen aan een karrespoor van Voornseinde naar Schijf, over de Scherpenberg. Het punt vormde nu ook een hoek van $228\frac{1}{2}$ bunder moerlanden onder Etten, bij het huis van Marinus Michiel Janssen gelegen. Er was geen verschil van mening over deze oude en „veritabelen” grenspaal.

Middelvaart achter Zwarte Schijf.

Deze vaart heet in de scheidingsakte van 1458 de Rijole naast de uitgifte van Rucphen. Het was waarschijnlijk de scheislout die midden door het gebied van de Oude Zoek liep. In 1523 zetten de gedeputeerden van beide heren een houten paal naast het spui van de Oudenbossche moeren. De oude paal was omgevallen. De vorster van Zwarte Schijf had er een eiken stokje in de grond gestoken dat met een kruisje en 3 à 4 kerven was gemerkt. De memorie van 1533 meldt dat de paal door de gekommitteerden 10 voeten meer zuidoostwaarts was verplaatst omdat het oude terrein te drassig was geworden. Nadien is het punt kennelijk niet meer genoemd. Het is daarom niet met zekerheid te zeggen of het punt ten noorden dan wel ten zuiden van Schijf moet worden gelokaliseerd. Het laatste lijkt wel het meest waarschijnlijk.

Crom Slom of Gapaert.

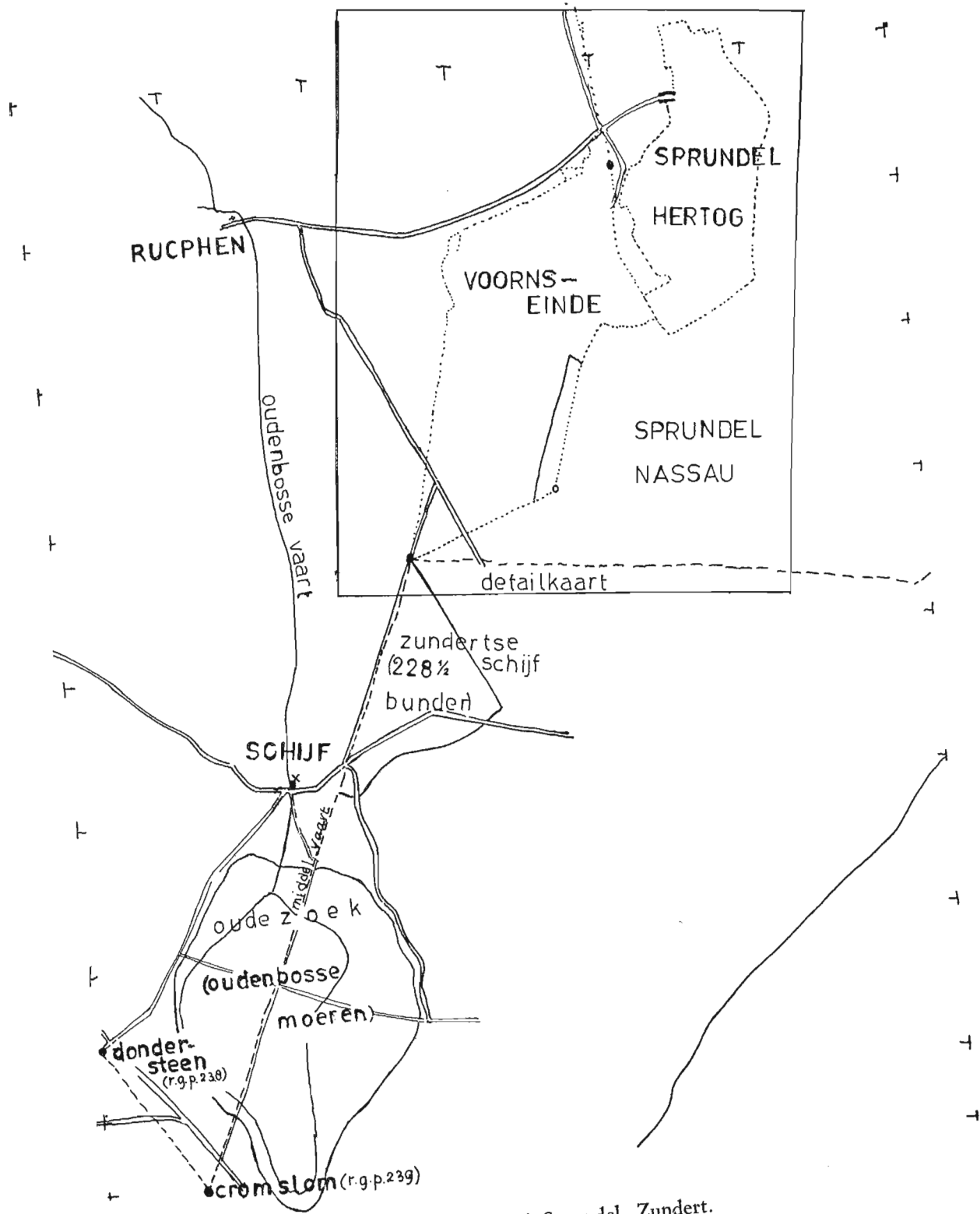
Wellicht is dit punt identiek met de huidige rijksgrenspaal nr. 237 en het grenspunt Nispense Drieboutsberg, in 1336 aangewezen aan de abdij van Tongerlo. De grensregeling van 1458 noemt het punt de 200 Buijnder. De grensomschrijving van 1465 noemt het „de Staeck” op de Nispense Drieboutsberg.⁵⁶ Ook in 1523 stond hier nog een houten paal op de grens van de Oudenbossche moeren en de moeren van de heer van

Bergen op Zoom die reeds uitgedolven waren. In de uitgiftebrief van 225 bunder moergronden aan Frederik van Renesse heer van Mal door de graaf van Nassau schijnt dit punt eveneens genoemd te zijn.⁵⁷ In 1533 was de stenen paal die er na 1525 was geplaatst gebroken. De blauw stenen paal werd weer opgericht. Sommigen noemden deze paal in 1546 Valkeniershofstad en anderen Gapaert. De paal stond los en er was kort tevoren omheen gegraven. Hij stond zuidwaarts van de Zwarte Schijf. De blauwstenen paal die er in 1566 stond, (een halve mijl ten noorden van de volgende, aan de overzijde van de Lekkenvaart, zuid-zuidoostwaarts van de Schijfse moeren) was voorzien van het wapen van beide heren en stak ongeveer 2 voeten boven de grond uit. In 1750 was de paal „onsienbaer” geworden. Tien jaar later wordt de plaats genoemd als gelegen naast een waterloop van de Grote Horendonk naar de Oude Zoek. Als baken werd er een spar op gezet.⁵⁸ Ten laatste legden in 1790 getuigen verklaringen af over de exacte plaats.⁵⁹

De paal stond tussen Horendonk en de Oude Zoek, ongeveer een uur gaans van de Dondersteen bij het Schijpaals venneken. Er was nog een piket te zien die de landmeters van de keizer van Oostenrijk er 12 jaar geleden in de grond hadden gestoken. De grenspaal zelf was er niet meer. Wel werd in 1821 een houten paal met de beginletters van de drie gemeenten (Essen, Rucphen en Zundert) teruggevonden.⁶⁰

Hesselsvaart

Ook deze paal is kennelijk genoemd als grenspaal van Tongerlo in 1336. Thans staat er rijksgrenspaal nr. 235. Als „Steenpaal” wordt dit punt genoemd in oorkonden van 1449 en 1458, in de grensregeling van Zundert ca. 1490 en de omschrijving van het Wouwse gebied in 1465.⁶¹ Ook in 1525 wordt de Steenpaal „geheeten Hessels vaert” zonder meer genoemd. Volgens het rapport van 1546 stond de paal zuidwaarts van de Lerckenhoek en de Lerckenvaart aan het Zundertse pad. In tegenstelling tot de overige palen was zij niet van wapens voorzien. Het gebied van Bergen lag noordwaarts, dat van Tongerlo ten zuiden en dat van Nassau ten oosten van deze paal. De omschrijving in 1566 is nog uitvoeriger. Tussen Nieuwmoer en Hoornick (Horendonk) stond de

8. Grensstuk Sprundel - Zundert.

paal aan de oostzijde van de twee Roosendaalse vaarten „1½ boogshot weegs”. De witte stenen paal stond wat los. Nadat de heer van Bergen op Zoom het gebied bij Hoorendonk had opgegeven was de paal nog slechts van belang als scheiding tussen Tongerlo en Nassau. In 1778 vond men er een witte kei, waarschijnlijk een restant van de paal, bij de Oude Heihoeve (later het landgoed Mariënville) op de kant van de weg aan het einde van de wal van die hoeve. Ook in 1787 werd de steen aangetroffen. In 1821 was er slechts een aarden bergje te zien.⁶²

Hannewiewouw of Ellendigen Berck.

Deze grenspaal komt voor het eerst voor in de grensscheiding van Essen-Kalmthout van 1336 en daarna weer in de genoemde documenten van 1449, 1458 en c. 1490. De dubbele naam „Alendegen berck of Hannewiewouw” komt al op de 16e eeuwse schetskaartjes voor. Verdere vermeldingen dateren nog uit 1519, 1523, 1538, 1608 en 1778. Deze hebben geen verband meer met de scheiding tussen Breda en Bergen op Zoom, doch wel tussen Tongerlo-Essen-Kalmthout enerzijds en Wuustwezel en/of Breda anderzijds. De verloren samenhang met het nog zuidelijker goed Quadelaar en de Puusberg als oude grenspunten van de Bergen op Zoomse invloedssfeer was kennelijk vergeten.⁶³

Rossen of Dondersteen.

Deze steen vormde niet een grenssteen tussen Breda en Bergen, doch oorspronkelijk een grenspunt tussen twee rechtsgebieden van de heer van Bergen op Zoom, namelijk Rucphen en Langendijk. De „rossen grauwen steen” wordt in het rapport van 1566 voor het eerst genoemd. Er had volgens getuigen een houten staak gestaan. De Rucphense kaart plaatst de steen op de plaats waar de Ettense kaarten Neel Kop Huijgen Heining situeren. In de getuigenverklaringen van 1790 en het kaartwerk van Adan uit dezelfde tijd komt de steen, gelegen in een dal in de heide, voor. De keizerlijke commissarissen zagen er een grenspunt van de Oostenrijkse Nederlanden in. Sinds die tijd wordt de driehoek tussen de rijksgrenspalen 237, 238 en 239 tot het gebied van Essen gerekend. Het was een laatste manifestatie van de Tongerlose landhonger.⁶⁴

DE GRENZEN VAN ROOSENDAAL.

Roosendaal vormde in feite een grote enclave van de Baronie van Breda, gelegen binnen het Markiezaat van Bergen op Zoom. Ondanks vele moeilijkheden bleef tot het einde van het ancien régime de grens voor een deel vrij onzeker, omdat hier en daar een soort natuurlijke barrière bestond, bestaande uit wildernissen (heide, moeras, stuifduinen).

Dorlicht.

Deze plaats is reeds genoemd in de grensomschrijving van Gastel in 1279 en in de afbakening van de wilderd in 1290.⁶⁵ Er stond een kapel, die in de grensbeschrijvingen incidenteel voorkomt. Deze was in 1525 kennelijk al verdwenen. Het gebouw staat getekend op het Roosendaalse kaartje uit die tijd. Op de Gastelse kaart is een gebouw met torentjes getekend dat meer op een landhuis lijkt.

In 1525 vonden de gekommitteerden een oude eik die op de straat was gevallen. Men had geen verschil van mening over dit grenspunt. Weliswaar besloot men er in 1529 een stenen paal te zetten, doch in 1533 was er alleen een put, waar de eik had gestaan. Ook in 1546 en 1566 is er slechts een bekend punt, doch geen paal. Op de kaart van het Markiezaat is de „Gewese Capelle” van Doorlicht aangegeven. Pas omstreeks 1774 - 1785 was er verschil van mening over het grensverloop. De prins van Oranje had aan G. W. Mostman percelen aanwas in erfpacht verkocht die volgens de Raden en Rekenmeesters van Bergen op Zoom toebehoorden tot de aanwassen en het dijkland van de polder Nieuw-Gastel. De zaak schijnt in der minne geschikt.⁶⁶

Doorenboom.

15 roeden ten noorden van de Dorlichtse vaart vond men in 1546 en 1566 na een wegkruising te zijn gepasseerd een omgevallen dorre boom, die deels op een wal en deels op de straat lag. De gekommitteerden van de markies wensten de grens 3 à 4 roeden noordelijker dan dit punt; de kwestie schijnt niet opgelost te zijn.

Gastelse galg.

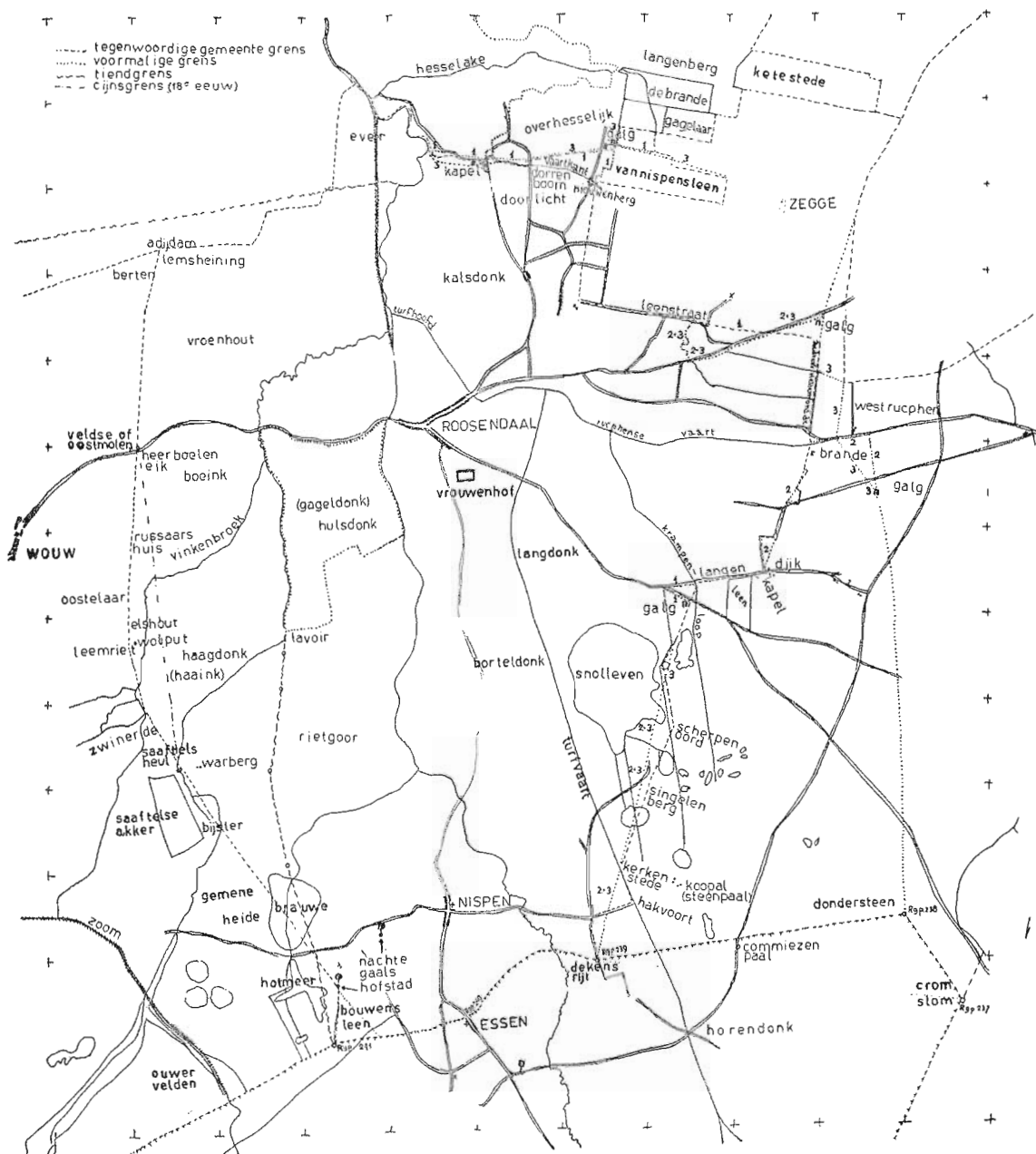
Ten noorden van het gehucht Nieuwenberg onder Roosendaal lag een perceel heide, waarop de gerechtplaats van Gastel stond. De situatie ter plaatse was nogal gekompliceerd: het gebied van Zegge, zeer nabij gelegen onder het Markiezaat, heette tot in de achttiende eeuw „het land van Bergen over den Nieuwenberg”. De vrij rechthoekige vorm werd en wordt gebroken door de hoekige percelen die leengoederen van Breda c.q. Roosendaal waren en behoorden tot het **Vaartgericht, resp. Van Nispensleen**. Deze zijn na 1515 door de heer van Breda bij Roosendaal gevoegd.⁶⁷ Een van de afwateringssloten in dit gebied heette naar een van de laatste leenmannen, Karel van Lippeloy en liep ten noorden van het gehucht Nieuwenberg. Vanaf de heide liep de grens 50 à 100 roeden zuidwaarts, daarop 20 roeden westwaarts en vervolgens weer lijnrecht zuidwaarts naar de Leenstraat. De Gastelse kaart geeft dezelfde situatie. Het „Leengoed” hoewel onder Breda, wordt door deze kaart geheel onder Zegge gerekend. Waarschijnlijk in de Franse tijd won hier Roosendaal nog enige blokken land bij. Ook de kaarten uit de tijd ervoor verschillen wat betreft het grensverloop.

Kalsdonk.

Het volgende grenspunt lag aan de Leenstraat nabij Kalsdonk. Wellicht is dit hetzelfde punt dat in oorkonden van 1298 en 1312 werd genoemd.⁶⁸ In feite ligt het ten zuiden van het eigenlijke gehucht, thans een kerkdorp of wijk van Roosendaal. De naam Leenstraat komt al voor op het Roosendaals kaartje. De gekommitteerden van de markies noemden het in 1566 als grenspunt; vandaar liep de grens naar de Biesstraat, en vervolgens naar de Brandehoeve.

Brandehoeve.

De oudere grensomschrijvingen zijn in dit gebied bijzonder moeilijk te traceren. In de dertiende en veertiende eeuw liep de grens van Kalsdonk naar de **Nispenerdijk**. De huidige grens tussen Roosendaal en Zegge

9. Grenzen van Roosendaal.

1. grens volgens Gastelse kaart 1565.
2. grens volgens Rucphense kaart 1765.
3. grens volgens kaarten J. B. Adan einde 18e eeuw.

volgt de Leenstraat tot deze eindigt en loopt vervolgens in haar verlengde oostwaarts door tot zij met een scherpe hoek naar het zuiden afbuigt. Wellicht lag daar de Biesstraat. Hier stond in 1566 de schuur van Dierck Bartel Vincken die geheel onder Nassau-Roosendaal stond doch wel onder Bergen op Zoom behoorde! De Biesstrate lag 50 roeden van de Heerstrate tussen Oudenbosch en Roosendaal, vermoedelijk de Oude Ettense Baan. Wellicht was deze Baan óf de genoemde Biesstraat identiek met de **Nispenerdijk**, die in de dertiende en veertiende eeuw de grens vormde van het gebied van Sint Bernaards. Nog gekompliceerder wordt de situatie wanneer we de kaarten van Adan in de discussie betrekken. Deze geven aan het einde van de Leenstraat een zuidwaartse afbuiging van de grens te zien, tot de Oude Ettense Baan en vervolgens een verloop van de grens noordoostwaarts langs deze baan tot de grens van Zegge en Hoeven. Vergelijking van de Gastelse kaart en het kaartje te Antwerpen schijnt het vermoeden te wettigen dat de doorgaans akkurate Adan zich hier vergiste. De zeventiende eeuwse verklaringen omtrent de grens van Rucphen en Roosendaal geven als grenspaal de Brandehoeve. Deze heette ook „West-Rucphen” en was wellicht identiek met die van Dierck Bartel Vincken. Omstreeks 1630 behoorde zij toe aan Goort Schouten. Bij een tiendkonflikt haalden ingezetenen van Rucphen de paal weg. Later stond de stenen paal in de dubbele hegge van de boerderij, aan de binnengracht die het gebouw omringde. Naar deze boerderij heet deze hoek van Rucphen „Brand” of „Brandkwartier”. Getuigen noemen in verband met deze hoeve in 1683 de Vlet- of Turfvaart of Rucphense vaart. Wellicht lag de hoeve dus niet vlak bij het hoekpunt van Roosendaal en Rucphen. De kaarten van Adan rekenen een rechthoekig gebiedje ten oosten van de Hellemondsdreef onder Roosendaal. Ook hier wijken zij echter af van de overige kaarten die een situatie geven die overeenkomt met het huidige grensverloop.⁶⁹

Kapel van Langendijk.

Van de Brandehoeve kronkelt de grens zuidwaarts. Reeds op het Roosendaalse kaartje staat vermeld, dat de weg „seere crom ende slom” loopt. Het straatje waarlangs de grens liep, behoorde onder Roosendaal,

de velden oostelijk daarvan onder Langendijk. In 1683 verklaarden getuigen dat de grens vanaf de Rucphense vaart langs een binnenpad liep; vandaar zuidwaarts langs de straat, dan 50 roeden westwaarts langs een straatje en vervolgens langs een ander straatje naar het midden. De kapel van Langendijk stond op een berg aan de meest zuidoostelijke punt van het Roosendaalse Laagveld. Op het Roosendaalse kaartje is zij als zodanig aangegeven. De getuigenverklaringen 1656 - 1683 noemen het gebouw niet meer. Als tussenliggende grenspunten noemt één getuige nog Hovenstede, Claes Crynssen- en Jan Cornelis Crolssteden.⁶⁹

De Roosendaalse galg.

Vanaf de Langendijkse kapel liep de grens westwaarts. Volgens de gebiedsomschrijving van Wouw in 1465 liep de grens langs het straatje van Langendijk.⁷⁰ Op het Roosendaalse kaartje is dit punt als „de Hoeck van den Langendijck” met een gebouw of boerderij aangegeven. In 1683 hield men een waterloop die door de straat liep als grensscheiding. De regenten van Roosendaal hadden de sloot aan hun zijde laten ruimen. Aan de zuidzijde van het straatje lagen verschillende boerderijen waarvan er één onder het Bredase leen Gageldonk behoorde. Het eindpunt lag op de heide bij de Roosendaalse galg. Wellicht viel dit punt samen met de paal in het Tijsken- of Lacxvenneken in de heide boven Langdonk. In de zeventiende eeuw waren daar tamelijk veel erven in cijns uitgegeven en huizen gebouwd. Dit gehucht bij het Galgenveld is op de kaart van het Markiezaat aangegeven. Eén getuige noemde de hofstede van Geert Aertssen Borger en de „Lenties” of „Leentkens” als grenspunten.⁷¹

In 1656 behoorde de hofstede aan Jan Noort Schobben en Cornelis Matthijssen Hartogh. In de gracht van de Leentkens stond volgens getuigen in 1661 een grenspaal. Misschien is deze gracht identiek met de Krampenloop. Deze vormde immers het eindpunt van de grenslijn die zuidwaarts naar Dekensrijt loopt.⁶⁹

Scherpenoord en Hakvoort.

De grenslijn liep volgens diverse verklaringen van de Roosendaalse galg linea recta naar Dekensrijt. Deze lijn viel samen met een lijn van Dekensrijt op de kerktoren van Oudenbosch. Onderweg passeerde de grens twee valkeniersshutten. Dit was de Bergse lezing, die echter ook in beeld wordt gebracht door de kaartjes in het Nassau-Domein-archief. De huidige grens van Roosendaal vertoont ook hier enige bochten. Dit komt overeen met de Bredase lezing uit de zeventiende eeuw; volgens deze liep zij van de Galg naar Scherpenoord, een heuvel of stuifduin, waar de inwoners van Roosendaal steeds hun schapen en vee hadden geweid, turf gehaald en er hei gemaaid. Volgens een getuige in 1656 was de heuvel geslecht. De meier van Langendijk viel de Roosendalers in 1683 lastig; hij nam turfkarren en schapen in beslag. Tegen betaling konden zij die bij de Valkeniersshutten, waar een schutskooi stond, weer in ontvangst nemen. Getuigen uit Langendijk brachten tegen de Roosendaalse bezwaren in, dat voor het terrein tussen de vier vaarten (de Elderse turfvaart, de vaart naar Steenpaal, de vaart naar het Holleven en de Krampenloop) cijns werd betaald te Wouw. Als tussenpunten worden nog genoemd de Singelenberg en de Kerkenstede. De laatste is een boerderij; vanaf de schuur begon volgens één getuige de rechte grenslijn op de toren van Oudenbosch. Inderdaad was deze boerderij een kwestieus punt. De tienden van deze hoeve werden half te Nispen en half te Langendijk betaald. De boerderij zal identiek zijn met Hakvoort, een perceel waarover tot einde achttiende eeuw tiendgeschillen bestonden.⁷²

Dekensrijt.

Dekensrijt blijkt uit de charters van Tongerlo reeds in 1336 te hebben bestaan.⁷³ Feitelijk was het een afwateringssloot langs de grens van Nispen en Essen. Thans staat er Rijksgrenspaal 239, naar het nabije gehucht ook „Steenpaal” geheten. In getuigenverklaringen en andere documenten uit 1465, 1482, 1483 en 1518 wordt de paal eveneens genoemd.⁷⁴ In 1483 heet de paal meer „dicker dan lang” en zo hoog als een „hoppen tonne”. Hij stond midden in de straat tegen een sloot, die

Dekensrijt heette. De drie heren die hier scheidden waren: Tongerlo, Breda en Bergen op Zoom. In 1525 was de paal reeds lang omgevallen en „verduijsterd”. Volgens de gekommitteerden van Bergen op Zoom stond de paal op de zuidwesthoek van de straat die naar „Hassen” liep. Die van Nassau wezen een ander punt in de straat aan. Men kwam overeen de paal in het midden van de straat te zetten. In 1529 lag deze plaats 2 à 3 boogschoten ter rechterhand voorbij de kerk van Nispen, en een grote mijl van Roosendaal. In 1546 en 1566 heette de paal Dekensrijt of Coopal. De paal was van der heren wapens voorzien; aan de oostkant liep een straat naar Hoornick (Hoorendonk). De paal was verkeerd gezet; want het wapen van Bergen op Zoom stond aan de zuidoostzijde en dat van Nassau aan de noordwestzijde.

De Adijdam.

De westgrens van Roosendaal begon aan de Adijdam, ook Lemsheining genoemd. In getuigenverklaringen rond 1500 heet de plaats te liggen op de noordzijde van Lemsheining. In de buurt lagen de Hoeveler en de Hooge Bert, waar in verband met een arrestatie eveneens grensmoeilijkheden waren. Volgens verklaringen uit 1482 was de paal aan de sloot van de Lemsheining een tussenpaal tussen Dierksdijk (hoeve 't Sas) en Doorlicht. Volgens sommigen viel de plaats na de bedijking van Kruisland (1489) binnen die polder. De schout van Roosendaal en schout en schepenen van Wouw bezochten in 1503 het terrein. Volgens de schout van Roosendaal strekte de vierschaar van Roosendaal zich westelijker uit. Hij hield een rechte lijn vanaf Hein Russaars heijning voor de juiste grens, doch stemde meesmuilend erin toe, dat men door een ander grensverloop zijn rechtsgebied vergrootte. Het schetskaartje verklaart de dubbele naam van de grensplaats; de naam van Bredase zijde was Lemsheijninge en die van Bergse zijde Adyndam.⁷⁵

Bij de paalscheiding in 1525 beweerden gemachtigden van de heer van Bergen op Zoom dat op de noordoosthoek van de Leemsheijning een paal had gestaan die de Adijdam heette. Die van Breda erkenden dat er een dam midden in de „raij” van Dierksdijk naar Doorlicht lag, maar dat dat geen grenspunt was. Men werd het niet eens; in 1529

vermeed men de plaats. Bij de visitatie van 1533 werd de Adidam ten noorden van de molen van Wouw gevonden. De gemachtigden in 1536 situeerden de plaats op de meest noordwestelijke van de twee Leemsheijningen. Ook nu was er weer verschil van mening. In 1566 vonden de Bergse functionarissen op een grote „dries” in de Biezen genaamd de Adyn en op de zuidwaartse Lemsheijning een dijk van 100 roeden lang die Jan Jacobse Gote, circa 80 jaar oud hun aanwees met de oostkant aan de Heerstrate voorbij de kapel van Vroenhout.

Hans Heer Boelen Eik.

Volgens verklaringen in 1481, 1482 en 1503 was het grenspunt hier ter plaatse gelegen tussen de twee gerechten (gerechtsplaatsen) bij de Oostmolen van Wouw. Jarenlang herinnerden zich de omwonenden dat op deze plaats een vader en zijn zoon door gerechtsdienars van beide heren geëxecuteerd waren. Zij hadden de molenaar vermoord, dus in dit grensgebied gingen beide heren tot handhaving van de gerechtigheid over. Na de executie werden de lijken op een rad gelegd: dat van vader Lambrecht of Lam Willemszoon stond onder Roosendaal en dat waarop Willeken zijn zoon lag onder Wouw.⁷⁵ Volgens één getuige stond het rad waarop Lam lag tegen het land van een Jan Willemszoon later van Cornelis Adden; dat van Willem stond tegen het land van Pieter Coevoet, dat later aan Goort Olen toebehoorde. De grens liep door een boom, geheten Hans Boelen boom of eik; de beide raden waren op gelijke afstand van de boom gezet. Toch was er later weer kwestie over de juiste plaats: die van Breda toonden in 1525 een eind van een vuren mast dat in de grond zat wat volgens hen een restant was van de vuren staak, waarop Lambrecht om het leven was gebracht. Die van Bergen lieten een kruisput zien, waar volgens hen de grens was. Na veel heen en weer gepraat en graafwerkzaamheden kwam men overeen de paal midden in het betwiste terrein te plaatsen. Ook in 1529 kon men het slechts voorwaardelijk eens worden.

Wie van ouds onder een bepaalde heer had behoord zou, ondanks de grensscheiding, diens jurisdictie behouden. De overeengekomen plek lag ten westen van het gerecht van Nassau en tweehonderd stappen van

de schutting rond de molen. In 1533 en 1546 en 1566 werd de paal uit 1529, voorzien van de wapens van beide heren teruggevonden. De vuren staak waar Lam op gericht was en de elshouten staak waarop zijn zoon zijn einde had gevonden kende men nu slechts van horen zeggen.

Hein Joriszoon Russaars huis.

Volgens getuigenverklaringen uit 1481 - 1482 stond het huis van Rutsaarts of Russaars op of langs de grens; deze liep langs de voor-gevel; volgens anderen door de tuin. Aardiger was de verklaring, dat men in het huis placht te tappen; mocht er door de slemppartijen ruzie ontstaan dan kon men zich in veiligheid stellen door naar het voor- c.q. achterhuis te vluchten, want dan was men in een ander rechtsgebied. Een andere getuigenis luidde, dat men in het huis „danen spel” (hanengevechten?) placht te houden. De grens liep over een ijzeren kruis, dat nu onder de grond naast de straat lag. In 1504 was het huis kennelijk al verdwenen; men sprak er over in de verleden tijd. Het voorhuis lag onder Breda, het achterhuis onder Bergen op Zoom. Harman Jan Lamszoon getuigde dat de schout van Wouw met zijn schepenen bij de „om-megang” (inspektie, schouw van wegen en wateringen) vanaf de Kerkweg voorbij het huis ging en bij een zijwegje aldaar terugkeerde naar Wouw. Bij Vinkenbroek hadden eertijds borstweringen of wallen gelegen; die van Wouw aan de Westzijde, die van Roosendaal aan de oostzijde van het huis. Thans lag er op elke plaats een laagte. De omme-gang van schout en schepenen van Wouw ging over de Banpoort en Banheijning van Joes Russaarts; vandaar tegen het wegje van Clays Weytsen goed en vandaar niet verder oostwaarts. Op het kaartje van Roosendaal is het punt aangegeven.⁷⁶ Toch was men het in 1525 niet eens over de exakte plaats. Die van Nassau hielden vol dat het voorhuis onder Nassau stond en volgens die van Bergen liep de grens drie roeden verder naar het oosten. In 1529 kende men tussen deze en de volgende grens-paal nog enige andere grenspunten: de westelijke hoek van het Crauwelse bos,⁷⁷ de westelijkste berk van het (H)elshout⁷⁸ en de heining westwaarts van het Eikhof; deze lagen allen in de rechte lijn tussen Hans Heer Boelen Eik en het Leemriet. Bij de controle in 1533 vond

men tegenover Joost Russaars huis op de zuidwestkant van de straat een staak in de grond die van vlierenhout scheen te zijn; bij een sloot aldaar trof men een eiken staakje aan van 16 voeten en 15 duimen, noordwestwaarts stonden twee eiken bomen aan de binnenkant van de gracht van het huis. Sinds die tijd is de paal niet meer genoemd.

Leemriet in Elshout.

Volgens getuigen in 1504 stonden op het land van Willem de Trapper(s) drie grote eiken; dit land hoorde onder Roosendaal en aan het noordeinde lag een erf, geheten de Hoochleemputte.⁷⁹ Ook het goed van Goort Geertssen bij de Loenrijt of Leemriet gaf schot onder Roosendaal; die van Wouw bleven altijd aan de westzijde van de beek.⁸⁰ In 1525 trof men hier een kruisput aan die daar volgens zeggen door Gerrit van Liedekerke, schout van Roosendaal was gezet, toen daar „geviert” was (de grens vastgesteld door vuursignalen). De gekommitteerden van Bergen op Zoom toonden zich sceptisch; men wenste dit punt slechts te erkennen zover het in een rechte lijn stond naar Saaftels heultje. Na die tijd wordt het punt niet meer genoemd.

Saaftels heultje.

Getuigen kenden dit punt in 1481 als grensscheiding. De schouten van Roosendaal „beschouden en begingen” (inspekteerden) altijd de oostzijde van het beekje dat onder de brug doorliep. De onderzaten van Nassau onderhielden de kant van het heultje dat aan de oostzijde lag „tot de borderen toe”, die van Bergen de westzijde. Een schilderachtig detail geeft een verklaring uit 1504: de onderzaten van Nassau in de plaatsen Vroenhout, Boeiink, Vinkenbroek, Haiink en Warberg hadden van de schout van Roosendaal Jan van Overhof vergunning gekregen een steenoven en een werkkeet te zetten onder de vierschaar van Roosendaal „boven de Bijster” om daar stenen te bakken voor de kerktoren van Wouw, waartoe zij parochieel behoorden. De oven was nu ver in het land van Breda gezet om Bergen niet te benadelen.⁷⁵ Ook in 1525 erkende men het midden van Saaftels heultje dus als een grenspunt; de

paal moest men aan de zuidoosthoek van deze waterovergang zetten, om de doorgang niet te belemmeren. Men besloot nu (1529) de heul gezamenlijk te onderhouden. Later lag er een houten bruggetje en stond de stenen paal aan de westhoek. Zij lag een grote halve mijl van Hotmeer. Volgens het rapport van 1546 stond de paal aan de oostzijde en was gebroken door voorbijgaande wagens. De wapens van beide heren stonden er nog op.

De waterloop werd in 1566 teruggevonden tussen de Warberg en Saaftels. Aan de waterkant waren aan weerszijden nog vier houten pijlers van een halve voet breed waar het bruggetje op had gelegen. Stukken van de witstenen paal in een diepe en brede gracht, 3 à 4 voeten ten zuidwesten van dit gewezen heultje, en verderop nog een stuk steen met de wapens van beide heren werden aangetroffen. De stukken bleken op elkaar te passen. Bij de paalscheiding van de tienden van Nispen en Wouw in de zeventiende en achttiende eeuw is het punt nog genoemd.

Hotmeer.

Getuigen verklaarden al in 1481 - 1482 dat deze paal de scheiding vormde van het land van drie heren: Tongerlo, Nassau en Bergen. De oude paal was klein van formaat, nu stond er een grote. We weten, dat de heer van Bergen op Zoom er sinds begin 14e eeuw moergronden uitgaf. De Roosendalers verklaarden nu, dat deze onder de vierschaar van Roosendaal behoorden.⁷⁵ De bestrijding door de heer van Bergen van deze bewering maakte de essentie uit van het tot in de achttiende eeuw durende meningsverschil over deze paal. De Roosendalers wezen onder meer een moerven, genaamd de Eycx bij Hemelrijk oostwaarts van de paal alsmede een bunder hei, geheten Torfvenne westwaarts boven Mais Celen stede en zuidwaarts van Nachtegaals hofstad als cijnsgoederen van Nassau aan.

Omstreeks 1503 getuigde men dat de grote houten paal van Hotmeer nieuw was en dat er een grote menigte bij aanwezig was toen die opgesteld werd. De wilderd ten oosten van Hotmeer werd „bestouwet en bedreven” (er werd vee geweid) door die van Nispen en Essen en

zij staken er ook turf. Schapen uit Wouw afkomstig werden er altijd geschut en verbeurd verklaard. Aldus de Roosendalers, die hun heer trouw bleven in deze zaak. Dat nam niet weg, dat men aan de Bergen-opzoomse kant anders getuigde. De heer van Bergen op Zoom erkende Hotmeer weer als grenspaal van Tongerlo (als zodanig was ze in 1336 gezet) doch niet als grenspaal van Breda.⁷⁵ Door die van Breda werd er in 1525 een grote „meije” gezet. De meier van Essen voerde schouw over de Bansloot, die langs de grens liep. Ook nu werd weer getuigd over het moerken van Pier Dal, geheten de Dijcx (of Eijcx) en ook nog van het „hoevelken” (heuveltje?) gelegen in het moer, dat zuidwaarts aan Tongerlo en noordwaarts aan Nassau zou grenzen. In 1529 vond men een grote staak, die 10 voeten lang boven de grond uitstak. Het verslag van 1566 vertelt, dat men ten zuidoosten van een hoeve een witstenen paal vond, 1½ voet hoog boven de grond. Er zat ook nog een stuk hout onder de grond. Een roede zuidwaarts lag een houten staak over een waterloop, „drie mansgrepen dik” en 8 - 9 voeten lang. De stenen paal echter was van de wapens van Nassau en Bergen voorzien. Een Nispenaar van in de zestig jaar, genaamd Cornelis Martens, getuigde dat die paal daar 's nachts(!) was geplaatst, doch dat er tevoren een houten staak had gestaan ten noordwesten van het grootste huis ter plekke en ten zuiden van het Treurniet-moer. Volgens hem mochten die van Roosendaal en Nispen ten westen van deze grenspaal heide en water gebruiken samen met die van Wouw, zoals die van Wouw in de Made van Roosendaal deden.⁸³ Van Bergse zijde beweerde men van die feiten niets te weten. Nadien is de paal een rol blijven spelen bij de tiend-afbakening tussen Nispen en Wouw. Het jurisdictiegeschil bleef, hoewel de prins van Oranje het leengoed bij Hotmeer in het leenhof van Bergen op Zoom bleef verheffen. Nog in 1780 werden er te Wouw getuigenverklaringen afgelegd over de grenssteen, die inmiddels verdwenen was, doch er 50 jaar geleden nog stond.⁸⁷

Dirk Nachtegaals hofstad.

Deze boerderij vormde een **alternatieve paal**, die door de heer van Bergen op Zoom werd gesteld tegenover de door Nassau gehandhaafde

paal Hotmeer. In het register van cijnzen van de heer van Bergen onder Wouw wordt genoemd Diericx Heinricszoon Nachtegael met een cijns van de hoeve waar hij op woont in de **Wolbrake** (waarschijnlijk identiek met Dieric Nachtgael van Rusbeke).⁸⁴

De tegenstand van Nassau en Roosendaal was hevig. Velen getuigden in 1504 - 1505 dat zij nooit van dit punt hadden gehoord. Op het Roosendaals kaartje daarentegen staat het punt als „gefingeert” aangegeven. Een ander kaartje uit dezelfde tijd geeft omstandig de bezwaren van Nassau aan: hij zou een hele strook land met de moerput van de gemene Braeuwe verliezen, als Nachtegaals hofstad een paal was.⁷⁵ In 1525 getuigden onderdanen van Roosendaal dat zij twintig jaar tevoren geweigerd hadden te Wouw te getuigen dat daar een grenspunt was. Het verslag vermeldt nog een verklaring van de naam „de gemeenen Brauwe”: het was een moerput waarin een man was verdronken, kenmerkend Steven Brauwe geheten, die de heer van Bergen op Zoom aan een „micke” (gaffelvormige paal) had doen hangen. Volgens die van Nassau lag dit punt diep in hun gebied, de heer van Nassau zou destijds het gerecht hebben laten afbreken en de schout van Roosendaal had de man in gewijde aarde laten begraven. In 1529 was de hofstad een omwald stuk land (heining) westwaarts van de kerk van Nispen in de „mond” van de heide. Ook in 1546 bleef de heer van Bergen op zijn voorzegde standpunt. Het verslag van 1566 noemt de hofstad als gelegen ten oost-noordoosten van Bouwens’ leengoed.⁸⁵ 2 grote putten, reeds in 1529 vermeld, waartussen de grensscheiding zou liggen, waren aan de westzijde van Nachtegaals hofstad gelegen. De grens zou vandaar langs de **Wolbraakse heining** en langs een stuk van een oude wal naar Saaftels heultje hebben gelopen. Na die tijd schijnt men ook te Bergen op Zoom deze kwestieuze hofstad te zijn vergeten.

AANTEKENINGEN - II

- ¹ *Uit Stad en Land van Steenberg* (gedenkbundel) Steenberg, 1958, blz. 20.
- ² Ibidem, blz. 13. C. J. F. Sloomans, „Ten Hoofde gewezen”, in *Jaarboek de Ghulden Roos* nr. 4 (1944) 66.
- ³ Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief Nassause Domeinraad, (hierna aangehaald als NDA) I inv.nr. 428, reg. 1789-1792.
Gemeente-archief Bergen op Zoom, Archieven van de Raad en Rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom (hierna aangehaald als ARR) inv.nr. 2181 D 3939 A, B, C en Ch.nrs. 242, 243, 328, 374, 375.
- ⁴ *Uit Stad en Land van Steenberg* 7-27.
- ⁵ F. F. X. Cerutti †, *Middeleeuwse rechtsbronnen van Stad en Heerlijkeheid Breda*, II, Utrecht, 1972, hierna aangehaald als *rechtsbronnen*, nr. 736, 742.
- ⁶ Gemeente-archief Wouw, inventaris nrs. 100 (inventaris en revisie).
- ⁷ NDA inv.nr. 110 reg.nr. 2426.
- ⁸ ARR inv.nr. 255 fol. 242v.
- ⁹ Gemeente-archief Wouw, inv.nrs. 102, 104 en 105.
- ¹⁰ ARR Ch.nr. 30. Gemeente-archief Breda afd. IV. 19, nr. 79.
- ¹¹ NDA I inv.nr. 339 en 340. GA Breda ibidem, Gemeente-archief Etten-Leur (hierna aangehaald als GAEL) inv.nrs. 3010, 3013.
- ¹² NDA I inv.nr. 326, reg. 2718; inv.nr. 339 reg.nrs. 2620, 2621, 2630, 2718.
- ¹³ ARR inv.nr. 251 fol. 13v, 26-30, 233v. ARR Inv.nr. 2181A.
- ¹⁴ ARR inv.nr. 254 fol. 83v.
- ¹⁵ ARR inv.nr. 269 fol. 91v-94v; 273 fol. 85; 3541A.
- ¹⁶ ARR inv.nr. 273 fol. 83-84v.
- ¹⁷ GAEL inv.nr. 2998.
- ¹⁸ ARR inv.nr. 274 fol. 2v, 134v; inv.nr. 3537 B; GAEL inv.nr. 2998.
- ¹⁹ ARR inv.nr. 3537 B.
- ²⁰ ARR inv.nr. 292 fol. 190v-195; inv.nr. 314 fol. 209-211.
- ²¹ ARR inv.nr. 294 fol. 203; 296 fol. 148, 194; 297 ongefolieerd, resoluties d.d. 10 maart en 2 april; 3548, 3549, 3819, 3820.
- ²² ARR inv.nr. 297 ongefolieerd, resoluties d.d. 10 maart en 2 april.
- ²³ ARR inv.nr. 3537A; GA Breda afd. IV-11 fol. 169-181.
- ²⁴ ARR inv.nr. 2181C.
- ²⁵ ARR ibidem.
- ²⁶ ARR ibidem.
- ²⁷ 19e eeuwse afschrift, GA Breda II-10 Nr. 67.
Afschrift d.d. 14 oktober 1656 geregistreerd in het register van procuraties van de schepensbank te Bergen op Zoom GA Bergen op Zoom R 384 fol. 235 e.v.
Een 18e eeuwse afschrift in ARR inv.nr. 2181 C.
- ²⁸ ARR inv.nr. 3537A; GAEL inv.nr. 2998.
- ²⁹ NDA inv.nr. 110.
- ³⁰ NDA ibidem. Deze anonieme brief is geadresseerd aan de markgraaf (van Antwerpen?).
- ³¹ Gemeente-archief Bergen op Zoom, Nederlandse kaarten nr. 1628 A.
- ³² Algemeen Rijksarchief, Nederlandse kaarten, supplement nr. 440.
- ³³ GAEL inv.nr. 3011, 3014. Kopie in Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Verzameling Cuypers van Velthoven nr. 0/349.
- ³⁴ Gemeente-archief Wouw, inventaris archief Langendijk nr. 24.
- ³⁵ Gemeente-archief Bergen op Zoom, Nederlandse kaarten nr. 1604.
- ³⁶ Gemeente-archief Bergen op Zoom, Topografische Atlas KM nr. 178.
- ³⁷ Gemeente-archief Hoeven, oud archief inv.nr. 2049A. Laak komt herhaaldelijk voor als naam van grenswateren. M. Schönfeld, *Nederlandse Waternamen*,

- (Brussel, 1955) 183. J. B. van Loon, *Water en Waternamen in Noord Brabants Zuidwestboek* (Amsterdam, 1965) 27-28.
- ³⁸ Schönfeld a.w. 45-46. Van Loon a.w. blz. 19-22 kent uitsluitend de streeknaam „de Emmer” onder Hoeven.
- ³⁹ ARR Ch.nr. 89.
- ⁴⁰ E. M. Meyers, *Het West-Brabantse erfrecht* (Haarlem, 1939) 240-241. ARR Ch.nr. 16: in 1390 genaamd de Henxtbloke.
- ⁴¹ Taxandria III (1906) blz. 119.
- ⁴² F. A. Brekelmans, „Het gebied van Sprundel-Hertog”, *Taxandria* L (1943) 130-133.
- ⁴³ Meyers t.a.p. Bornem, Archief Abdij van St. Bernaards aan de Schelde, (hierna aangehaald als ASB) Cartularium $\left\{ \begin{array}{l} \textit{Taxandria XIII (1906) 119-120. \\ \textit{C nr. 60;} \end{array} \right.$
- ⁴⁴ ARR inv.nr. 3803. Miraeus en Foppens, *Opera Diplomatica et Historica* (Brussel, 1723) II 875-877.
- ⁴⁵ J. Ypey, „Kerkonderzoek te Hoeven” in: *Berichten van de Rijksdienst van Oudheidkundig Bodemonderzoek* IV (1953) 39-43.
- ⁴⁶ Koninklijk Besluit van 3 april 1827 nr. 124. Helaas ontbreken de in dat besluit genoemde processen-verbaal en schetskaarten zowel in de gemeente-archieven van Etten-Leur en Hoeven als in het Rijksarchief van Noord-Brabant te 's-Hertogenbosch.
- ⁴⁷ ARR inv.nr. 274 fol. 2v; 3537 B; GAEL inv.nr. 2998.
- ⁴⁸ ARR inv.nr. 279 fol. 134v. GAEL inv.nr. 2994. Dankzij de vriendelijke medewerking van de gemeente-archivaris Cl. Th. Lohmann kon de plaats van de Kroon nauwkeurig worden vastgesteld.
- ⁴⁹ ASB cartularium E nr. 11. ARR inv.nr. 3803. *Oorkondenboek St. Catharinadal* nr. 61; *Taxandria XXXVI* (1924) 218. Van Loon a.w. 59.
- ⁵⁰ A. F. A. Schreurs, *Het kerkdorp St. Willebrord (Het Heike)* (Nijmegen z.j.) 24 voetnoot 1. K. Slootmans, „Uit Rucphens verleden vóór 1800”, in dit jaarboek IX (1956) 170.
- ⁵¹ ARR inv.nr. 292 fol. 195.
- ⁵² ARR inv.nr. 3538 B. Slootmans a.w. blz. 183-186 conform Gemeente Archief Rucphen inv.nr. 4.
- ⁵³ Rechtsbronnen nr. 71, nr. 235, *Uit Stad en Land van Steenbergen* blz. 20.
- ⁵⁴ H. v. d. Hoeven, *Bijdragen tot de geschiedenis van Zundert en Wernhout*, (Zundert, 1920) 346-347.
- ⁵⁵ *Uit Stad en Land van Steenbergen* 20.
- ⁵⁶ *Oorkondenboek Tongerlo* IV (Tongerlo, 1958) nr. 942. NDA inv.nr. 110. *Uit Stad en Land van Steenbergen* ibidem.
- ⁵⁷ NDA inv.nr. 34C reg.nr. 2816.
- ⁵⁸ G. Meeussen, „Een wandeling langsheen de grenzen van onze heerlijkheid in 1778”. In: *De Spijcker* 16 (1959) 78. Gedeeltelijk gekorrigeerd in: A. Goets-trouwers, „Over de grens Kalmthout-Wuustwezel (inzonderheid te Achterbroek)” in *De Spijcker* 18 (1961) 130-134.
- ⁵⁹ ARR inv.nr. 296 fol. 184 en 198.
- ⁶⁰ R. Havermans, „De grenzen van Essen en Kalmthout in 1821” in: *Calmpthoutania* 14 (1962) 1-17.
- ⁶¹ NDA inv.nr. 110; 1010 fol. 233. *Oorkondenboek Tongerlo* IV nr. 942. v. d. Hoeven a.w. 346-347. *Uit Stad en Land van Steenbergen* t.a.p.
- ⁶² Meeussen a.w. blz. 78. R. Havermans a.w. 9. R. Havermans, „Bijdrage tot de landschaps-geschiedenis van Nieuwemoer. Het Moerasgebied „De Maatjes” in: *Calmpthoutania* 15 (1963) 64-65.

- ⁶³ NDA inv.nr. 113 reg.nr. 2657, inv.nr. 3261 reg.nr. 2718. Havermans, v. d. Hoeven, Meeussen t.a.p. *Uit Stad en Land van Steenberg* 15, 20. G. Meeussen, „Aan wie behoorden „Hanneken Wiewau” en het „Witlock”” in *de Spijcker* (1956) 151-163.
- ⁶⁴ AR inv.nr. 296 fol. 184 en 198.
- ⁶⁵ Rechtsbronnen nr. 71
ASB Cartularium F nr. 6. *Bijdragen tot de geschiedenis van het oud hertogdom Brabant* XIII 244.
- ⁶⁶ ARR inv.nr. 293 fol. 217-219v. inv.nr. 294 fol. 203v-223v.
- ⁶⁷ NDA inv. 329 reg.nrs. 2597-2600.
- ⁶⁸ ASB Cartularium E 10
A. Miraeus en Foppens, *Opera diplomatica et historica* II (Brussel, 1723-1748) 876; ARR 3803, 4742.
- ⁶⁹ ARR inv.nr. 3541A.
- ⁷⁰ NDA inv.nr. 110.
- ⁷¹ Het toponiem komt te Roosendaal meermalen voor. Zie „Toponiemen Roosendaal” door A. Wijnen en R. van Hasselt in: *Ghulden Roos* nr. 8 (1948) (hierna aangehaald als *TR*) nrs. 1503, 1505, 1506, 1507, 1517, 1518. K. Leenders en ondergetekende onderzoeken de ligging van het leengoed Gageldonk/Hambroek onder Langendijk. Dit onderzoek is nog niet afgerond.
- ⁷² ARR inv.nr. 3820. *TR* nr. 763.
- ⁷³ OKT IV nr. 942.
- ⁷⁴ NDA inv.nr. 110. Van Loon a.w. 36, 86. *TR* nr. 434.
- ⁷⁵ NDA inv.nr. 110.
- ⁷⁶ *TR* nr. 13 Abdijdam. Volgens *TR* nr. 12 was „Daddijn” afgeleid van „de Abdij”, het klooster St. Catharinadal. Dit was echter geen abdij; zodat het toponiem eerder van St. Bernaardsabdij moet zijn afgeleid, als het hier geen ontlening aan een persoonsnaam betreft.
Een Lems- of Leemsheining onder Haink zie *TR* nr. 1527.
- ⁷⁷ *TR* nr. 1334.
- ⁷⁸ *TR* nrs. 530 en 531 situeert Elshout of Helshout onder Vroenhout c.q. Haiink.
- ⁷⁹ *TR* nrs. 1493 en 1494. Gesitueerd onder Kalsdonk c.q. Vinkenbroek.
- ⁸⁰ *TR* nr. 1515. Niet gesitueerd.
- ⁸¹ *TR* nr. 2360v. Gesitueerd in de Nispense Akker.
- ⁸² Schönfeld a.w. 195, 209. Van Loon a.w. 59. *Leengoederen* nrs. 155 en 156.
- ⁸³ *TR* nrs. 1638-1645. Streeknaam voor het gebied ten noorden van Roosendaal tussen Vroenhout en Kalsdonk. Zie ook H. J. Moerman, *Nederlandse Plaatsnamen* (Leiden, 1956) 154-155.
- ⁸⁴ *TR* nr. 1802. Voor Russebeke zie *TR* nrs. 2091, 2140-2141. Van Loon, *Waternamen* blz. 33.
- ⁸⁵ Bouwensleengoed zie *Leengoederen* nr. 155.